

*Zachowany fragment autografu Pana Graby
Elizy Orzeszkowej – opracowanie edytorskie**

A Preserved Fragment of the Autograph of *Pan Graba*
by Eliza Orzeszkowa – Editorial Work

AGNIESZKA BĄBEL

Instytut Badań Literackich PAN, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1821-9399>

e-mail: agnieszka.babel@ibl.waw.pl

AGATA GRABOWSKA-KUNICZUK

Instytut Badań Literackich PAN, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3462-7314>

e-mail: agata.grabowska-kuniczuk@ibl.waw.pl

---

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2020–2025, nr projektu 11H 18 0012 87, kwota finansowania 1 662 517 zł.

Druk tomu sfinansowano ze środków Instytutu Filologii Polskiej UMCS. Wydawca: Wydawnictwo UMCS. Dane teleadresowe autorek: Agnieszka Bąbel, Agata Grabowska-Kuniczuk, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, ul. Nowy Świat 72, 00–330 Warszawa, Polska, tel.: + 48 22 826 99 45.

Abstrakt. Zachowany rękopis końca piątego rozdziału z pierwszego tomu powieści Elizy Orzeszkowej *Pan Graba* (1868–1869) obrazuje etap pracy nad krystalizowaniem się tekstu i doskonaleniem stylu pisarki. Edytorskie opracowanie fragmentu rękopisu *Pana Graby* oraz lista odmian względem prasowego pierwodruku powieści („Tygodnik Romansów i Powieści” 1869, nr 46–47) wraz z ich porównaniem umożliwia analizę metod twórczych młodej Orzeszkowej.

Słowa kluczowe: edytorstwo naukowe, autograf, Eliza Orzeszkowa, polska powieść XIX wieku, *Pan Graba*

Abstract. The preserved manuscript of the end of chapter 5 of the first part of Eliza Orzeszkowa's novel *Pan Graba* (1868–1869) reflects the work on the crystallization of the text and the improvement of the style of writer. The editorial study of a fragment of the manuscript of the novel and a list of variations compared to the press first edition of the novel (“Tygodnik Romansów i Powieści” 1869, No. 46–47) as well as their comparison makes it possible to analyze the creative methods of young Orzeszkowa.

Keywords: scientific editing, autograph, Eliza Orzeszkowa, Polish novel of the 19th century, *Pan Graba* [*Mr. Graba*]

Zachowany brulion wczesnej powieści Elizy Orzeszkowej *Pan Graba*¹ to fragment piątego rozdziału z pierwszej części powieści, powstały latem 1868 roku. Dokument przechowywany w Archiwum Elizy Orzeszkowej (Instytut Badań Literackich PAN, rkps 14), skreślony czarnym atramentem na gładkim, nieco pożółkłym papierze, obejmuje jedynie osiem kart tekstu zapisanego ręką autorki, pozostałe karty paginowane (k. 3 i 4) i niepaginowane (k. 3v. i 4v., k. 6v.) są puste. Na manuskrypcie nie ma śladów poprawek innych osób, a jedynie odnotowana przez bibliotekarzy ołówkiem numeracja stron oraz ołówkowe adnotacje wydawcy, Ludwika Brunona Świdarskiego na karcie piątej: „Karty z Pana Graby” oraz na górze strony oznaczonej „k. 9”, gdzie czerwonym ołówkiem kopiowym napisano prawdopodobnie liczbę „11”.

Aby ułatwić lekturę tekstu rękopisu, uwspółcześiono pisownię: zmodernizowano zapis pisowni *y* oraz *j* na *i* (np. *djabli* → *diabli*, *energja* → *energia*, *komedya* →

¹ Opis bibliograficzny zawiera następujące informacje o rękopisie: „Rps. nr. 14/ Pol. (1868) [dopisek w nawiasie ołówkiem] pap. k. 12 + 1 k. ochr. 22 × 17,6 i mniej. Na k. och[ronnej] pieczęć T[o]w[arzystwa] [im. Elizy] Orzeszkowej w W[arsza]wie oraz ręką L[udwika] B[runona] Świdarskiego: „1868 «Pan Graba» (fragment)"/ [Eliza Orzeszkowa: Pan Graba.]/ Fragmenty rozdziału V wyd. Drogoszewskiego [*] (z opuszczeniami i zmianami)/ Fragment 1. Incipit: „Zaprzeczać Pani byłoby...” [itd. explicit: „z zamyślenia wyrwać nie mogła.” [Fragment 2. Incipit: „Nadszedł wieczór.” [Explicit: „rozplynęły się w dali w końcu ulicy Nadrzecznej.”/ Druk: „Tygodnik Romansów i Powieści] 1869”, a osobno: Lwów 1872 (Korbut, st[r]. 122 t. IV). Ze zmianami drukowane”.

Na odwrocie karty pieczęć Towarzystwa im. Elizy Orzeszkowej w Warszawie oraz Archiwum Elizy Orzeszkowej (AEO) w IBL PAN; dopisek ołówkiem: 23 „Pan Graba” 1868 (Fragment).

[*] Chodzi o wydanie *Pism Elizy Orzeszkowej* pod redakcją Aurelego Drogoszewskiego i Ludwika Brunona Świdarskiego, t. 1–24, Warszawa 1937–1939.

komedia, pensyi → *pensji, uliberyowany* → *uliberiowany*), a także spółgłoski z na s (np. *ztamtąd* → *stamtąd, francuzki* → *francuski, mężkie* → *męskie*). Zastosowano współczesną formę skrótu *i t.d.* → *itd.*, pozostałe skróty rozwijano w nawiasach kwadratowych: *p[ani], Teodo[ra] Słabe[ckiego], mieszkani²* → *mieszkań[ców] Nadrz[ecznej]*.

Zmodernizowano również pisownię łączną i rozdzielną wyrazów (np. *jakto* → *jak to, ktoby* → *kto by, niemasz* → *nie masz, przedemną* → *przede mną, zwolna* → *z wolna, pół głosem* → *półgłosem, dla czegoż* → *dla czegoż, to też* → *toteż, z za* → *zza*).

Zgodnie ze współczesną normą dokonano zmian w zakresie fleksji, modernizując końcówki narzędnika przymiotników i zaimków rodzaju nijakiego w liczbie pojedynczej *-em* i męskoosobowego w liczbie mnogiej *-emi* (np. *jakiem* → *jakim, letniem* → *letnim, krótkiem* → *krótkim, osrebrzonym* → *osrebrzonym, trafniem* → *trafnym*).

Uwspółcześniono także interpunkcję, zwłaszcza anachroniczny zapis kwestii dialogowych, wydzielając je myślnikami (myślnik uzupełniano w miejscu zakończenia kwestii bohatera i rozpoczęcia komentarza narratorskiego lub stosowano go zamiast użytego tam przecinka albo średnika). Aby zasygnalizować oszczędną interpunkcję Orzeszkowej, przecinki użyte zgodnie z dzisiejszymi normami przestankowania logiczno-składniowego ujęto w nawiasy kwadratowe, pozostawiając przypadki interpunkcji podwójnej w funkcji retorycznej. Omyłki pisarki pozostawiono, oznaczając je komentarzem edytorskim „[sic!]” (*z mrugnieniem, a czytania to nigdy we mnie też nie obudzały marzenia*).

Nie poprawiano pisowni w przypadkach, w których nosi ona wyraźne cechy wymowy kresowej lub form charakterystycznych dla autorki. Zachowano zatem oboczność samogłoski *ó* – *o* (*coś, dla czegoż, spójrzała, ostróżna*), przypadki *é* pochylonego (*kobiéta, nie masz*); podwojenie spółgłoski w wyrazach pochodzenia obcego (*gazellę, Kamilla, Kamillko*) oraz formy archaiczne lub bliskie oryginalnemu językowi zapożyczenia (*penioar, tytuniowy, zobaczemy*). Pozostawiono również charakterystyczne postaci wyrazów: *najuporniej, orzuciła, obudzały, patrzeć, zakolące* oraz archaiczną formę biernika liczby pojedynczej rzeczownika i przymiotnika rodzaju żeńskiego oraz zaimka osobowego (*czarną suknię, jedną rękę, mię*), a także dużą literę zastosowaną w celu wyrażenia szacunku (*Jaśnie Panie, Kościół, Matka, Ojciec*). W przypadku, gdzie był to jedynie zwyczaj językowy, wielką literę zamieniano na małą (*jak* w rzeczownikach: *Boa* → *boa, Dziennik* → *dziennik, Guwernantką* → *guwernantką, Pan* → *pan, Pani* → *pani, Panna* → *panna* oraz w zaimkach: *Ci* → *ci, Ciebie* → *ciebie, Cię* → *cię, Waszą* → *waszą*). Zachowano wyróżnienia odautorskie, oddane zamiast podkreślenia rozstrzeloną czcionką.

² Przykład charakterystycznego w XIX wieku tworzenia skrótów po zakończeniu sylaby, bez zaznaczenia znaku diakrytycznego w funkcji zmiękczenia.

OBJAŚNIENIE OZNACZEŃ EDYTORSKICH UŻYTYCH W TEKŚCIE

{ } – zmiany autorskie:

{+ wyraz} – dodanie wyrazu bądź fragmentu,

{- wyraz} – usunięcie wyrazu bądź fragmentu,

{wyraz} – tekst podwójnie skreślony przez autora (skreślenie w skreśleniu),

{↑wyraz} – nadpisanie wyrazu bądź fragmentu,

{...} – wyraz nieczytelny.

[ ] – ingerencje edytorskie:

[wyraz] – wyraz rozwinięty, uzupełniony,

Kursywa – wyrazy obce,

Antykwą rozstrzeloną – podkreślenia,

Pogrubiona czcionka (bold) – w tabeli fragmenty występujące tylko w rękopisie, pominięte w pierwodruku.

TEKST AUTOGRAFU

[k. 1]

– Zaprzeczać panu byłoby z mej strony fałszywą skromnością śmieszłą zawsze {+ a najśmieszniejszą} w moim wieku. Uznaję za prawdę to[,] coś mi {+ pan} powiedział[,] przyznając mu wzajem wielką znajomość {- ludzi} odcieni towarzyskich i {↑dobry} smak połączony z trafnym zapatrywaniem się na {...} rzeczy.

Powiedziała to z godnością[,] ale i bardzo przychylnym spójrzeniem.

{- O, jakże wielkim znawcą serc ludzkich był pan Kalikst Graba! W samej głębi duszy Kamilli wyczytał jej wielką i wyłączną miłość dla Matki – a w duszy Matki odkrył dumę i majestat wspomnienia lat w świetności przebytych.}

Jeszcze] chwil kilka trwała rozmowa – nareszcie Graba wstał i powiedział:

– Zapominam się tu i {- nad} utrudzam panią wizytą[,] która jak na pierwszą jest zbyt długa. {- Odważam się jednak} Proszę jednak panią na przyszłość o pobłażliwość[,] bo jeśli pani pozwoli {+ na to[,] przyjdzie mi} często przychodzić tu i zapominać się. {- będę.}

– I owszem – odpowiedziała pani G. – szczerze i raz na zawsze pana proszę[,] abyś mię odwiedzał[,] ile razy {- j} {+ i} jak na długo tylko zechcesz. {- i o ile tylko korzystał}

– A gdy już bardzo pani dokuczę – żartobliwie dodał p[an] Graba – wypędzisz mię pani. Nie obrażę się za to[,] ale tylko wkrótce [k. 1v.] {- i} znowu do jej drzwi zakolącą z pytaniem[,] czy można.

Potem pocałował z rodzajem czci {+ Jej} rękę {– pani G. i wyszedł} i wyszedł. Pani G. po wyjściu gościa długo siedziała na kanapie niezwykle zamyślona.

A p[an] Graba {+zaledwie} znalazł {– szy} się w swym letnim mieszkaniu upadł {– na mi} raczej niż usiadł na miękkim {– m} fotel i zaczął śmiać się tak głośno i długo[,] że aż ulubieniec jego lokaj z {+ e} {– rodzajem naj} zdumieniem patrzył nań[,] stojąc na progu.

– Na honor! bawi mię ta komedia! – zawołał do siebie pomiędzy dwoma wybuchami śmiechu.

Znowu śmiał się i znowu zawołał[:]

– Ależ[,] bo {– śl} dziewczyna {– !} śliczna[,] na honor[,] i warta całego tego zachodu!

Potem przestał śmiać się[,] {– i} {+ zamyślił się i[,] mrugając nerwo[wo] lewym okiem[,] rzekł do siebie ciszej... {– z mrug {↑nienciem [sic!]}}

– O[,] panie Grabo, jakże ty znasz serca ludzkie!...

Zdjął tużurek i wygodnie położył się na sofie[,] i wziął do ręki francuski dziennik[,] i na czwartej stronnicy szukał ogłoszeń o sposobach farbowania włosów i wąsów, utrzymywania zębów itd. {– Niez znalazł} {+ Gdy przeczytał to} czego szukał, ziewnął i klaskając w ręce[,] zawołał[:]

– Michale!

[k. 2]

Na progu pojawił się zielono ubrany lokaj.

– Pójdiesz {– zaraz} natychmiast – mówił mu pan jego – do pana ordynata Zrębskiego, Stanisława Klońskiego i Teodo[ra] Słabe[ckiego] i powiesz tym panom, że proszę ich[,] aby odwiedzili mię dziś wieczorem w mym letnim mieszkaniu.

Lokaj miał odchodzić – p[an] Graba odwołał go.

– Idąc Złotą ulicą[,] zajdź do mego mieszkania i przynieś stamtąd kilka butelek węgierskiego i trzy pudełka cygar: Hawanna, Dos Amigos i Trebucos³.

– A karty czy będą potrzebne[,] Jaśnie Panie? – spytał lokaj.

– W tym mieszkaniu nie masz mi nigdy wspominać nawet o kartach; rozumiesz?

– Rozumiem[,] Jaśnie Panie.

– A jeśli by cię ktokolwiek z mieszkań[ców] tego błękitnego domu[,] co tu obok jest[,] pytał[,] co robię, gdzie bywam i kto u mnie bywa – {– mil} jesteś niemy od urodzenia, rozumiesz?

– Rozumiem, Jaśnie Panie.

– Teraz możesz iść.

³ Hawanna, Dos Amigos i Trebucos (właśc. Habana, Trabucos) – marki kosztownych cygar, sprowadzanych z Kuby. Trabucos (hiszp. *trabuco* – ‘garłacz’) pod koniec wieku XIX uważano za małe i dość łagodne, sływały z dobrej jakości.

Lokaj wyszedł i {– przed} w połowie ulicy Nadrz[ecznej] spotkał piękną[,] czarno ubraną pannę[,] idącą z pośpiechem ku [k. 2v.] błękitnemu domowi. Spójrzała na niego mimochodem, zrazu jakby zdziwiła się trochę[,] ale potem rzuciła okiem na dom zielony i zrobiła głową taki ruch[,] jakby się już domyśliła[,] co w ich sąsiedztwie robił {– lok} uliberiowany lokaj.

Sługus poszedł w swoją stronę po towarzyszków, wino i cygara dla pana Graby[,] a piękna panna wbiegła więcej jak weszła do ogródka błękitnego domu.

Wkrótce {– na} {+ w} pokój {↑ach} jego rozlegał się wesoły głos Kamilli.

– Mateczko, droga Mateczko[,] otóż jestem tutaj!

– A to prawdziwy dzień niespodzianek – odrzekła pani G. – anim przypuszczała[,] że przyjdiesz dziś do mnie.

– Dlaczegoż dzień niespodzianek? alboż była jeszcze jaka?

– {– W tej} Przed chwilą wyszedł stąd pan Kalikst Graba. Oddał mi długą wizytę.

{– – Już} Kamilla {– w czasie tych słów Matki} stała na środku pokoju z kapeluszem i okryciem w ręku – usłyszawszy imię pana Graby[,] odwróciła się szybko[,] aby położyć kapelusz na stole i karminowo się zarumieniła.

Pani G. znać spostrzegła to – bo humor jej z wesołego[,] {↑ja} kim był przed chwilą[,] stał się ni {↑eco} chmurnym – i nawet jedynaczka długo ją z zamyślenia wyrwać nie mogła.

[k. 5]

Nadszedł wieczór, dwie kobiety po wypiciu herbaty siedziały według swego zwyczaju w ogródku, pani G. na ławeczce[,] a Kamilla {– na} {↑u} nóg jej na niskim stołeczku. {– Mł Młody} {+ Nowy} księżyc[,] wypływając zza drzew[,] bladawo rozświecał ogródek {– a na} i na osrebrzonym tle zieleni uwydatniał {+ dwie} malowniczo ugrupowane postacie. {– kobiece.} Młoda dziewica ufna w cieniu wieczoru i w samotność macierzyńskiego mieszkania zdjęła z siebie surową⁴ czarną suknią[,] w jaką ubierała się zwykle[,] a smukłą i giętką swą kibić orzuciła lekkim okryciem z białego muszlinu. {– z pod którego} Krucze warkocze jej uwolnione z więzów {– orzuciły} wiły się jak grube i czarne w {↑ę} że m {↑i} ędzy osrebrzonymi fałdami penioaru⁵ – jedną rękę oparła na kolanach Matki {– i szeroki} tak[,] że szeroki rękaw opadając[,] odsłaniał przedziwnego kształtu ramię. Matka i córka rozmawiały z sobą półgłosem. {– bo choć nie bały się[,] przychodziło im na myśl[,] aby mogły być podsłuchanymi – cisza i uroczystość}

– Powiedz mi[,] Kamillko – mówiła pani G. – jaka to znajomość twoja z panem Grabą?

⁴ Surowy – tu: skromny, niewyróżniający się, bez ozdób.

⁵ Penioar (a. peniuar, z fr.) – rodzaj cienkiego szlafrocza lub kaftanika, okrycie przeznaczone do noszenia w sypialni, przy czesaniu i myciu.

– Bardzo prosta, moja Matko – odpowiedziała dziewczica – i w kilku [k. 5v.] słowach można ją opowiedzieć. Pan Graba był dwa razy na pensji u Matyldy W. i ja towarzyszyłam jej przy wizycie według zwyczaju. Raz mówiliśmy ze sobą zaledwie słów kilka, dziś rozmawiałam z nim dość długo. Wydał mi się człowiekiem bardzo przyzwoitym[,] a nawet miłym[,] a najbardziej podobało mi się poszanowanie[,] z jakim mówił o związkach rodzinnych i czułość[,] jaką okazuje Matyldzie.

Milczenie trwało chwilę – pani G. rzekła w końcu po krótkim wahaniu.

– Kamillo, ty przede mną nigdy byś nic nie ukryła?

Dziewica żywo podniosła głowę i wlepiała zdziwiony wzrok w twarz Matki.

– Ja – rzekła ze zdumieniem i wyrzutem – ja, moja Matko, mogłabym cokolwiek ukrywać przed tobą? jak mogłaś to przypuścić? {↑al} bo żeś zawsze nie była najlepszą, najpobłażliwszą przyjaciółką moją?

– O tak, tak – {– rzekła} {+ odpowiedziała} pani G. miękko[,] kładąc dłoń na głowie córki – wiem[,] żeś ufna i prawa[,] toteż {– powiedziałam} zapytanie moje było tylko spowodowane rodzajem obawy zbytycznej może – ale macierzyńskiej. [k. 6]

– Obawy[,] moja Matko? i o cóż się obawiasz?

– O ciebie – dziecko.

– O mnie? albowiem niebezpieczeństwo jakie mi grozi? albowiem zaszło coś nowego?

– Kamillo, – powiedz mi – czy nie przychodziło ci na myśl[,] że pan Graba zajął się tobą?

{– Mi} Po tym pytaniu milczenie trwało parę sekund[,] a po nim ozwała się odpowiedź dziewczyny tak cicha[,] że tylko ucho Matki dosłyszeć ją mogło.

– Nie myślałam o tym – ale teraz[,] gdy pomyślałam[,] zdaje mi się[,] że tak jest.

– Otóż i mnie się zdaje[,] że tak jest – mówiła Matka pochylona nad samym uchem dziewczycy – i dlatego[,] że mi się tak zdaje[,] lękam się o ciebie.

– Mateczko, {– o cóż się} czegoż się lękasz? powiadają przecież[,] że miłość to szczęście?... – wypłynął znowu z ust dziewczyny cichutki szept.

– Czy ty[,] Kamillo[,] myślała[,] kiedy nad tym długo, poważnie?

Dziewica milczała minutę jakby zbierając myśli – potem silniej przytuli {↑iła} się do {– piersi} Matki i zaczęła swą spowiedź tak cicho[,] że gdyby listki lip[,] pod którymi siedziała[,] {– mogły słyszeć} {– miał} posiadały dar słuchu[,] usłyszeć by jej nie mogły. [k. 6 v.] {– – Mateczko moja – słyszałam nieraz[,] jak towarzyszki, koleżanki moje i te[,] które kończyły zakład i te[,] które go opuściły[,] sobie wzajem i mnie opowiadały marzenia swoich ser[c]. Dziwiłam się im[,] bo sama nigdy tak[,] jak one nie marzyłam. Czytywałam też nieraz w książkach o miłości – a czytania to [sic!] nigdy we mnie też nie obudzały marzenia. Nie marzyłam nigdy – ale wiele razy Dlaczego tak jest było? Myślę nad tym i myślę[,] że dlatego[,] iż od dzieciństwa całe uczucie mego serce moje zajęte było miłością dla ciebie[,] Matko[,]

i miłość ta wystarczała mi zupełnie – była mi tym[,] czym słońce i rosa dła są dla kwiatów. Więc nie pragnęłam innej miłości[,] ale niekiedy myślałam o niej[,] bo słyszałam zewsząd[,] że prędzej czy później musi ona zawitać w sercu każdej kobiety – i słyszałam także[,] {↑iż} ona bywa wielkim szczęściem. A kiedy myślałam jaką by mogła być miłość moja i komu bym ją oddała}

{– A krótką była ta spowiedź cicha – zakończyły ją głośniejsze nieco[,] bo z zapalem wymówione słowa.

– Ten kogo b{↑ę}dę kochała ~~powinien~~by[,] będzie szlachetny i dumny jak król, z myślą wysoką jak lot orła[,] a sercem czystym jak szyba kryształu. Będzie dla mnie wszystkim[,] jak ja dla niego.}

A krótka była ta spowiedź cicha[,] bo czyste serce dziewicy mało jeszcze marzyć musiało. Skończyła i skroń na piersi Matki oparła.

[k. 7]

Odpowiedź Matki cichsza jeszcze była[,] ale i dłuższa. Pani G. jedną ręką otoczyła gibki stan córki i {– po} czoło {↑po}rane zmarszczkami nisko nad jej pochyliła głowę. Błade usta {– poru} jej poruszały się ruchem łagodnym i ręka często wznosiła się[,] wskazując nieba. Kto by blisko[,] bardzo blisko był dwóch kobiet[,] mógłby usłyszeć głośniejsze nieco[,] bo ze świętym zapalem wymawiane wyrazy: Ojciec twój, cnota, prawość nieskażona.

Kamilla słuchała Matki[,] {↑n}ie spuszczać wzroku z jej twarzy – a gdy skończyła mówić[,] wzięła obie jej ręce w swe dłonie i rzekła uroczystym głosem[. → :]

– Matko moja – bądź spokojna. Nie zapomnę nigdy[,] że jestem córką twoją i Ojca mojego.

– Jeszcze jedno pytanie[,] dziecię moje – czy o n się tobie podobał?

– Tak, Matko – była cicha odpowiedź.

– A więc niech się dzieje wola Boża! jeśli cię zechce po Bożemu za żonę pojąć[,] pobłogosławię ci i cieszyć się będę; ale bądź ostrożna i jak węzów zjadliwych strzeż się słów pochlebnych i zwodniczych obietnic.

– Matko, ja myślę że on bardzo dobry jest, rozumny i prawy.

– Być może; ale jeślibyś się zawiodła?...

– Nienawidziłabym go – odrzekła Kamilla i twarz jej zapłonęła wyrazem niezwykłej u młodych dziewczyc energii.

[k. 7v.]

– Nienawidzić nie trzeba – odparła Matka – ale tylko litować się i przebaczać.

– Jak to – zawołała głośno prawie Kamilla – jeślibym była zawiedziona i oszukana[,] miałabym tylko litować się i przebaczać! O nie[,] Matko! nienawidziłabym i mściłabym się...

I odrzuciła w tył głowę z niewypowiedzianym gestem dumy. – Matka objęła ją znowu i znowu cicho {+a} długo[,] długo jej o czymś mówiła.

O kilkanaście kroków od rozmawiających kobiet, {- w} {+ przez} otwarte{- m} i pół ukryte {- m} za {- zielenią} {+krzewami} okn{- ie} {↑o} zielonego domu wyglądały trzy męskie głowy i od nich ulatywały trzy błękitne niteczki tytoniowego dymu. Mężczyźni rozmawiali z sobą {-} bardzo cichym szeptem[,] aby nie spłoszyć kobiet z ogródka.

- Czy widzisz ją dobrze? – pytał pan Graba.

- Doskonale – odpowiedział Tozio.

- A ty[,] Stasiu?

- I ja widzę; prześliczna!

- Nieprawdaż?

- Na honor[,] zachwycająca!

- Warta zachodu?

- I większego niż ten[,] któryś podjął.

- A zawsze jednak nie {↑bę}dziesz jej miał! – rzekł Tozio.

- Zobaczymy – odparł Graba.

- Chyba się ożenisz?

[k. 8]

- *Qui vivra verra!*⁶...

I wszyscy trzej wpili swe oczy w zachwycającą postać dziewczicy[,] która nie domyślając się[,] że jest celem innego niż macierzyńskie spojrzenia[,] {- odkrywała} swobodnie odrzucała szerokie rękawy z pięknych ramion i[,] rozmawiając {↑- z nią}[,] machinalnie okręca{- jąc} {↑ła} koło nich czarne warkocze.

Po zamyślonym jej czole igrały księżycowe promienie[,] a na ustach rysował się wyraz energii i dumy[,] z jaką wymawiała straszny w dziewiczych ustach wyraz:

- Nienawidziłabym!

Ale najuporniej wpijały się w nią oczy pana Graby, zdawał{- y} {↑o} się. {- one} {+ że ogniem[,] jaki w nich płonął[,]} przepal{- ac} {↑ą} one azurowe gałązki {- osrebrzonego} bzu rosnącego przed oknem, i {- r} {↑z} czoła dziewczicy spędziwszy srebrne {- blaski} {+promienie}[,] opalą je swoim żółtawym, namiętym blaskiem. W gorących strefach podzwrotnikowych krain, {- zgłodniały} zawieszony na {- szerokim liściu palm} szczycie drzewa krwiożerczy a zgłodniały boa takim wzrokiem patrzeć musi na chyzą {- śnieżną} gazellę[,] kąpiącą w źródle śnieżne swe stopy⁷[,] jakim pan Graba {- po} z okna swego mieszkania patrzył na Kamillę pogrążoną w spokoju i zaniedbaniu samotności.

- No panowie! dość już tej kontemplacji albo zanudzić mię na śmierć! – ozwał się z {+ głębi} pokoju głos stłumiony [k. 8v.] {+ ziewnięciem. Był to} Ordynat Zrębski{- leżał}[,] który leżał na sofie wyciągnięty i z twarzą obróconą do sufitu i z ust wypuszczał z wolna dymek cygara.

⁶ *Qui vivra verra* (fr.) – „Pożyjemy, zobaczymy”, „czas pokaże”.

⁷ Stopa – rzeczownik używany w XIX wieku również jako synonim nogi, łapy czy kopyta.

– Ależ bo piękna! – rzekł[,] zwracając się ku niemu[,] Tozio.
 – Niech ją diabli {– porwą}[,] jaka ładna! – zawtórował Kloński[,] odchodząc od okna.

– Czemu nie spojrzysz na nią? – spytali obaj ordynata.
 – *Vous m'embêtez*⁸ z waszą tam piękną dziewczyną. *Qu'y a t'il donc mon Dieu!*⁹
 – piękna to piękna[,] Graba zagiął już na nią parol i nie ma o czym mówić! {↑W}szak przyjacielowi w drogę włączyć nie możemy – nieprawdaż[,] Graba?

Pan Kalikst nie słyszał – stał jeszcze u okna i tylko pochylił się jeszcze bardziej – i lewe oko {– wciąż mu} bezustannie mu prawie mrugało.

– *Ecoutez*¹⁰ – Graba – ty zakochany? wycedził ordynat[,] śmiejąc się przez zęby. Kloński i Tozio rozśmiali się na całe gardło.

Pan Graba odwrócił się i spojrział na nich – nagle śmiać się przestali. Był bledszy jeszcze jak zwykle i pięści miał ścieśnione.

[k. 9]

– Co tobie[,] Kalisiu? – zapytał Tozio.

– A nic, cóżby być mogło! – niechętnie odparł gospodarz {– i} {↑a} dodał cicho do siebie[:]

– Musi być moją!

W pół godziny potem trzech mężczyzn wychodziło z zielonego domu – jeden z nich gwizdał, drugi poziewał – trzeci pokręcał ładnego wąż{↑s}a.

– Co też to moja pani powie na to[,] że {+ od dni już kilku} tak późno wracam do domu? – rzekł {– trzeci} ostatni, – Stanisław Kloński.

– Powiedz[,] żeś spełniał dobry uczynek jaki.

– Żeś był na nieszporach i zamknęli cię w Kościele.

– Że cię straż nocna zatrzymała.

– Żeś doglądał chorego przyjaciela.

– Diabła tam! niczemu nie uwierzy! – wyrzekł Stanisław z pewnym zakłopotaniem.

– {– Dj} *Peste!*¹¹ boi się żony! {– rzekł ordynat.}

– {– Będzie} Wkrótce będzie to samo z Grabą; – zobaczycie że się ożeni z tą guwernantką.

– Bardzo być może.

– A wtedy może ja się w niej zakocham – rzekł ordynat.

– Pij wino czerwone[,]

Kochaj cudzą żonę¹² – zaśpiewał półgłosem Tozio i głosy rozmawiających rozplynęły się w dali u końca ulicy Nadrzecz[n]ej.

⁸ *Vous m'embêtez* (fr.) – tu: „Zanudzacie mnie”.

⁹ *Qu'y a t'il donc mon Dieu* (fr.) – „Cóż, do diaska!”.

¹⁰ *Ecoutez* (fr.) – „Posłuchaj”.

¹¹ *Peste!* (fr.) – tu przekleństwo: „Cholera! Do diabła!”.

¹² Źródłem cytatu jest prawdopodobnie jedna z arii z operetki komicznej Franza von Suppego *Die Frau Meisterin* (libretto Karl Costa, premiera w 1868 roku).

Redakcje tekstu powieści – różnice między autografem a pierwodrukiem prasowym

a najmłodszej	Autograf (1868)	Pierwodruk prasowy w „Tygodniku Romansów i Powieści” (1869–1870) ale najmłodszej
Coś		Coś
Przynajmniej [...] wielką znajomość odcieni towarzyskich i trafne zapamiętanie się na rzeczy.	Przynajmniej [...] wielką znajomość odcieni towarzyskich i dobry smak połączony z trafnym rozpatrywaniem się na rzeczy.	Przynajmniej [...] wielką znajomość odcieni towarzyskich i trafne zapamiętanie się na rzeczy.
Powiedziała to z [...] bardzo przychylnym spojrzeniem.	Powiedziała to z [...] bardzo przychylnym spojrzeniem.	Powiedziała to z [...] bardzo przychylnym na gościa swego wejściem.
O, jakże wielkim znawcą serc ludzkich był pan Kalikst Graba! W duszy Kamilli wyczuł jej wielką i wyłączną miłość dla Matki – a w duszy Matki odkrył dumę i majestat wspomnienia lat w świętości przeżyć.	O, jakże wielkim znawcą serc ludzkich był pan Kalikst Graba! W duszy Kamilli wyczuł jej wielką i wyłączną miłość dla Matki – a w duszy Matki odkrył dumę i majestat wspomnienia lat w świętości przeżyć.	[Brak fragmentu]
utrudzam panią wizytą, która jak na pierwszą jest zbyt długą.	utrudzam panią wizytą, która jak na pierwszą jest zbyt długą.	utrudzam panią wizytą, która jak na pierwszą zbyt się długo przeciąga.
Proszę jednak panią na przyszłość o pobłażliwość, bo jeśli pani pozwoli na to, przyjdzie mi często przychodzić tu i zapominam się.	Proszę jednak panią na przyszłość o pobłażliwość, bo jeśli pani pozwoli na to, przyjdzie mi często przychodzić tu i zapominam się.	Proszę jednak o przebaczenie i pobłażliwość, bo jeśli pani pozwoli, często przychodzić tu i zapominam się będę.
i raz na zawsze pana proszę	i raz na zawsze pana proszę	i raz na zawsze proszę pana
odwiedzał ile razy i jak na długo tylko zechcesz.	odwiedzał ile razy i jak na długo tylko zechcesz.	odwiedzał, ile razy się to panu uczynić podoba.
– A gdy już bardzo pani dokuczę – żartobliwie dodał plan] Graba – wypędzisz mię pani. Nie obrażaj się za to, ale tylko wkrótce [k. 1v.] znowu do jej drzwi zakolące z pytaniem, czy można.	– A gdy już bardzo pani dokuczę – żartobliwie dodał plan] Graba – wypędzisz mię pani. Nie obrażaj się za to, ale tylko wkrótce [k. 1v.] znowu do jej drzwi zakolące z pytaniem, czy można.	– [...] Toteż – dodał z żartobliwym uśmiechem – często dokuczać pani będę moją obecnością, a gdy już bardzo dokuczę, wypędź mię pani ze swego domu bez wszelkiej ceremonii. Nie obrażaj się, ale wkrótce wrócę i znowu do jej drzwi zakolące z pytaniem: „Czy można?”
Potem pocałował z rodzajem czci jej rękę i wyszedł.	Potem pocałował z rodzajem czci jej rękę i wyszedł.	Pocałował ze czcią rękę pani G. i wyszedł.
Pani G. po wyjściu gościa długo siedziała na kanapie niezwykle zamysłona.	Pani G. po wyjściu gościa długo siedziała na kanapie niezwykle zamysłona.	[Brak zdania]
A plan] Graba zaledwie znalazł się w swym letnim mieszkaniu,	A plan] Graba zaledwie znalazł się w swym letnim mieszkaniu,	Zaledwie znalazł się w swym letnim mieszkaniu,
ulubieniec jego lokaj ze zdumieniem patrzył nań, stojąc na progu.	ulubieniec jego lokaj ze zdumieniem patrzył nań, stojąc na progu.	ulubiony jego lokaj stanął na progu i ze zdumieniem patrzył nań począł
Znowu śmiał się	Znowu śmiał się	Śmiał się jeszcze
– Ależ bo dziewczyna śliczna, na honor, i warta całego tego zachodu!	– Ależ bo dziewczyna śliczna, na honor, i warta całego tego zachodu!	– Ależ bo na honor, śliczna dziewczyna!
położył się na sofie i wziął do ręki francuski dziennik, i na czwartej stronie szukał ogłoszeń o sposobach farbowania włosów i wąsów, utrzymywania włosów itd. Gdy przeczytał to, czego szukał, ziewnął i klaszcząc w ręce, zawołał:	położył się na sofie i wziął do ręki francuski dziennik, i na czwartej stronie szukał ogłoszeń o sposobach farbowania włosów i wąsów, utrzymywania włosów itd. Gdy przeczytał to, czego szukał, ziewnął i klaszcząc w ręce, zawołał:	położył się na sofie, wziął do ręki dziennik i czytał. Potem klasnął w ręce i zawołał:
jakże ty znasz serca ludzkie!...	jakże ty znasz serca ludzkie!...	jakże ty znasz serca ludzkie!
– Michale!	– Michale!	– Michasiu!
pojawił się [...] lokaj.	pojawił się [...] lokaj.	stanął [...] lokaj.

Autograf (1868)	Pierwodruk prasowy w „Tygodniku Romansów i Powieści” (1869–1870)
– Pójdziesz natychmiast – mówił mu pan jego – do pana ordynata Zrębskiego, Stanisława Kłońskiego i Teodora Słabeckiego i powiesz tym panom, że proszę ich, aby odwiedzili mnie dziś wieczorem w mym letnim mieszkaniu.	– Pójdziesz natychmiast do panów: ordynata Zrębskiego, Stanisława Kłońskiego i Teodora Słabeckiego i poprosisz ich ode mnie, aby mnie odwiedzili dziś wieczór w moim letnim mieszkaniu.
Lokaj miał odchodzić – plan] Graba odwołał go.	Lokaj miał odchodzić, pan Graba dodał jeszcze:
kilka butelek węgierskiego	kilka butelek węgryzna
spytał lokaj	zapytał lokaj
– W tym mieszkaniu nie masz mi nigdy wspominać nawet o kartach; rozumiem? – A jeśli by cię ktokolwiek z mieszkańców tego błękitnego domu, co tu obok jest, pytał, co robisz, gdzie bywam i kto u mnie bywa – jestes niemy od urodzenia, rozumiesz?	– W tym mieszkaniu nie masz mi nigdy nawet wspominać o kartach, rozumiesz? – A jeżeli by ktokolwiek z mieszkańców tego błękitnego domu, co tu jest obok, pytał cię, co robisz, gdzie bywam i kto u mnie bywa, masz być niemy od urodzenia, rozumiesz?
[Brak fragmentu]	Kalikst umilkł, służący chciał odchodzić i był już za drzwiami. – Michaś! – ozwał się za nim głos pana Graby. – Słucham, jasnie panie! – Dowiesz się dziś jeszcze, jaki jest w M. najpiękniejszy ogród kwiatowy i największa cieplarnia, i umówisz się z właścicielem, aby mi codziennie z rana przysyłał duży bukiet najpiękniejszych kwiatów, jakie posiada, zaczawszy od jutrzejszego ranka. – Rozumiem, jasnie panie. – Teraz już możesz odejść.
– Teraz możesz iść. Lokaj wyszedł i w polowie ulicy Nadzrzecznej spotkał piękną, czarno ubraną pannę [...] Spójrzała na niego mimochodem, zrazu jakby zdziwiła się trochę, ale potem rzuciła okiem na dom zielony i zrobiła głową taki ruch, jakby się już domyśliła, co w ich sąsiedztwie robił ulibierowany lokaj.	– Teraz już możesz odejść. Lokaj wyszedł i kilka kroków uszedłszy, spotkał piękną, czarno ubraną pannę [...] Spójrzała na niego mimochodem; zrazu jakby się zdziwiła trochę, ale potem rzuciła okiem na dom zielony i uczyniła głową taki ruch, jakby się już domyśliła, co robił na ubogiej ulicy wygłanowany lokaj.
piękna panna wbiegła więcej jak weszła do ogródka błękitnego domu.	piękna panna wbiegła do ogródka błękitnego domu.
Wkrótce w pokojach jego rozlegał się wesoly głos Kamilli.	W mieszkaniu pani G. rozległ się wkrótce wesoly głos Kamilli:
– Mateczko, droga Mateczko, otóż jestem tutaj! – A to prawdziwy dzień niespodzianek – odrzekła pani G. – anim przypuszczala, że przyjdiesz dziś do mnie – odparła, cichując ją czule matka.	– Mateczko droga, otóż i znowu jestem tutaj! – A to prawdziwy dzień niespodzianek! Anim przypuszczała, że przyjdiesz dziś do mnie – odparła, cichując ją czule matka.

[Brak fragmentu]	Autograf (1868)	Pierwodruk prasowy w „Tygodniku Romasów i Powieści” (1869–1870)
– Dlaczegoż dzień niespodzianek? alboż była jeszcze jaka?	– I na całe pół dnia, aż do jutrzejszego ranka; Emilka miała z kolei wyjść dziś na miasto, ale wyszywa swoje pantofle tak pilnie, że wołała zostać, więc mnie przy pannach zastąpi.	– I na całe pół dnia, aż do jutrzejszego ranka; Emilka miała z kolei wyjść dziś na miasto, ale wyszywa swoje pantofle tak pilnie, że wołała zostać, więc mnie przy pannach zastąpi.
– Przed chwilą wyszedł stąd pan Kalikst Graba. Oddał mi długą wizytę.	– Przed chwilą wyszedł stąd pan Kalikst Graba. Oddał mi długą wizytę.	– Niedawno wyszedł stąd pan Kalikst Graba, oddał mi długą wizytę.
odwróciła się szybko, aby położyć kapelusz na stole i karminowo się zarumieniła.	odwróciła się szybko, aby położyć kapelusz na stole i karminowo się zarumieniła.	odwróciła się bardzo szybko, aby położyć kapelusz na komodzie, nad którą wisiało male zwierciadło; pani G. ujrzała w lustrze twarz jej powleczoneą przez chwilę niezwykłym rumieńcem.
Pani G. znać spostrzegła to – bo humor jej z wesołego, jakim był przed chwilą, stał się nieco chmurnym – i nawet jedynaczka długo ją z zamyslenia wyrwać nie mogła.	[Brak fragmentu]	[Brak fragmentu]
Nadszedł wieczór, dwie kobiety po wypiciu herbaty siedziały według swego zwyczaju w ogródku, pani G. na laweczce, a Kamilla u nóg jej na niskim stoleczku.	Nadszedł wieczór. Dwie kobiety siedziały według swego zwyczaju w ogródku; pani G. na lawce, a Kamilla u nóg jej na niskim stoleczku.	Nadszedł wieczór. Dwie kobiety siedziały według swego zwyczaju w ogródku; pani G. na lawce, a Kamilla u nóg jej na niskim stoleczku.
i na osrebrzonym tle zieleni uwydatniał dwie malowniczo ugrupowane postacie.	i na osrebrzonym tle zieleni malowniczo uwydatniał postacie dwóch kobiet.	i na osrebrzonym tle zieleni malowniczo uwydatniał postacie dwóch kobiet.
Młoda dziewczica ufną w samotność macierzyńskiego mieszkania, zdjęła z siebie surową czarną suknię, w jaką ubierała się zwykle, a smukłą i giętką swą kibić orzuciła lekkim okryciem z białego musliu.	Młoda dziewczica ufną w samotność macierzyńskiego mieszkania, zdjęła z siebie surową czarną suknię, w jaką ubierała się zwykle, a smukłą swą kibić orzuciła przezroczytym okryciem z białego musliu.	Młoda dziewczica ufną w samotność macierzyńskiego mieszkania, zdjęła z siebie surową czarną suknię, w jaką ubierała się zwykle, a smukłą swą kibić orzuciła przezroczytym okryciem z białego musliu.
Krucze warkoce jej uwolnione z więzów wily się jak grube i czarne węże między osrebrzonymi fałdami penoaru [...]	Krucze warkoce jej uwolnione z więzów, spadały z jej ramion na piersi i wily się między osrebrzonymi fałdami penoaru.	Krucze warkoce jej uwolnione z więzów, spadały z jej ramion na piersi i wily się między osrebrzonymi fałdami penoaru.
– Jedną rękę oparła na kolanach Matki tak, że szeroki rękaw opadając, odsłaniał przedziwnego kształtu ramię.	Obie ręce oparła na kolanach matki tak, że szerokie rękawy opadające w dół, jak srebrzyste skrzydła odkrywały słicznych kształtów ramiona.	Obie ręce oparła na kolanach matki tak, że szerokie rękawy opadające w dół, jak srebrzyste skrzydła odkrywały słicznych kształtów ramiona.
Matka i córka rozmawiały z sobą półgłosem. – Powiedz mi, Kamillko – mówiła pani G. – jaka to znajomość twoja z panem Grabą? – Bardzo prosta, moja Matko – odpowiedziała dziewczica – i w kilku [k. 5v.] słowach można ją opowiedzieć. Pan Graba był dwa razy na pensji u Matyldy W. i ja towarzyszyłam jej przy wizycie według zwyczaju. Raz mówiliśmy ze sobą zaledwie słów kilka, dziś rozmawiałam z nim dość długo. Wydał mi się człowiekiem bardzo przyzwoty, a nawet miłym, a najbardziej podobalo mi się poszanowanie, z jakim mówił o związkach rodzinnych i czułość, jaką okazuje Matyldzie.	Matka i córka rozmawiały z sobą półgłosem. [Brak obszernego fragmentu]	Matka i córka rozmawiały z sobą półgłosem. [Brak obszernego fragmentu]

Autograf (1868)	Pierwodruk prasowy w „Tygodniku Romansów i Powieści” (1869–1870)
Milczenie trwało chwilę – pani G. rzekła w końcu po krótkim wahaniu. – Kamillo, ty przede mną nigdy byś nic nie ukryła? Dziewica żywo podniosła głowę i wlepila zdziwiony wzrok w twarz Matki. – Ja – rzekła ze zdumieniem i wyrzutem – ja, moja Matko, mogłabym cokolwiek ukrywać przed tobą? jak mogłaś to przypuścić? albożes zawsze nie była najlepszą, najpobliższą przyjaciółką moją? – O tak, tak – odpowiedziała pani G. miękko, kładąc dłoń na głowie córki – wiem, żeś ufną i prawą, toteż zapytanie moje było tylko spowodowane rodzajem obawy zbytecznej może – ale macierzyńskiej. [k. 6] – Obawy, moja Matko? i o cóż się obawiasz? – O ciebie – dziecko. – O mnie? alboż niebezpieczeństwo jakie mi grozi? alboż zaszło coś nowego? – Kamilko, – powiedz mi – czy nie przychodziło ci na myśl, że pan Graba zajął się tobą? Po tym pytaniu milczenie trwało parę sekund, a po nim ozwała się odpowiedź dziewczyny tak cicha, że tylko ucho Matki dosłyszeć ją mogło. – Nie myślałam o tym – ale teraz, gdy pomyślałam, zdaje mi się, że tak jest. – Otóż i mnie się zdaje, że tak jest – mówiła Matka pochylona nad samym uchem dziewczicy – i dlatego, że mi się tak zdaje, lękam się o ciebie. – Mateczko, czegoż się lękasz? powiadają przecież, że miłość to szczęście?... – wypłynął znowu z ust dziewczyny cichutki szept. – Czyś ty, Kamillo, myślała kiedyś nad tym długo, poważnie? Dziewica milczała minutę jakby zbierając myśli – potem silniej przytuliła się do Matki i zaczęła swą spowiedź tak cicho, że gdyby listki lip, pod którymi siedziała, posiadały dar słuchu, usłyszeć by jej nie mogły. A krótką była ta spowiedź cicha, bo czyste serce dziewczicy mało jeszcze marzyć musiało. Skończyła i skroń na piersi Matki oparła. Odpowiedź Matki cichsza jeszcze była, ale i dłuższa. Pani G. jedną ręką otoczyła głęki stan córki i czoło poorane zmarszczkami nisko nad jej pochyloną głową. Blade usta jej poruszały się ruchem łagodnym i ręka często wznosiła się wskazując nieba. Kto by blisko, bardzo blisko był dwóch kobiet, mógłby usłyszeć głośniejszy nieco, bo ze świętym zapalem wymawiane wyrazy: <i>O j e c i e t w ó j, c n o t a, p r a w o ś ć n i e s k a z o n a.</i> Kamilla słuchała Matki, nie spuszczając wzroku z jej twarzy – a gdy skończyła mówić, wzięła obie jej ręce w swe dłonie i rzekła uroczystym głosem. – Matko moja – bądź spokojna. Nie zapomnę nigdy, że jestem córką twoją i	

Autograf (1868) Ojca mego. – Jeszcze jedno pytanie, dziecię moje – czy o n się tobie podobał? – Tak, Matko – była cicha odpowiedź. – A więc niech się dzieje wola Boża! jeśli cię zechce po Bożemu za żonę pojąć, pobłogosławie ci i cieszyć się będzie; ale bądź ostrożna i jak węzów zjadliwych strzeż się słów pochlebnych i zwodniczych obietnic. – Matko, ja myślę, że on bardzo dobry jest, rozumny i prawy. – Być może; ale jeśliśbyś się zawiodła?... – Nienawidziłam go – odrzekła Kamilla i twarz jej zapłonęła wyrazem niezwykłej u młodych dziewczę energii. – Nienawidzić nie trzeba – odparła Matka – ale tylko litować się i przebaczać. – Jak to – zawołała głośno prawie Kamilla – jeśliśbym była zawiedziona i oszukana, miałabym tylko litować się i przebaczać! O nie, Matko! nienawidziłabym i mściłabym się... I odrzuciła w tył głowę z niewypowiedzianym gestem dumy. – Matka objęła ją znowu i znowu cicho a długo, długo jej o czymś mówiła. O kilkanaście kroków od rozmawiających kobiet, przez otwarte i pół ukryte za krzewami okno zielonego domu wyglądały trzy męskie głowy i od nich ulatywały trzy błękitne niteczki tytoniowego dymu. Mężczyźni rozmawiali z sobą bardzo cichym szeptem, aby nie spłoszyć kobiet z ogródka.	Pierwodruk prasowy w „Tygodniku Romansów i Powieści” (1869–1870)
Doskonale – odpowiedział Tozio. – A ty, Stasiu? – I ja widzę; prześliczna! – Nieprawdaż? – Na honor, zachwycająca! – I większego niż ten któryś podjął. I wszyscy trzej wpili swe oczy w zachwycającą postać dziewczicy, która nie domyślając się, że jest celem innego niż macierzyńskie spojrzzenia, swobodnie odrzuciła z pięknych ramion i rozmawiając, machinalnie okręcała kolo nich czarne warkocze.	O kilkanaście kroków od rozmawiających kobiet, przez zieloną przeczoczystą żaluzję zasłaniającą okno zielonego domu wyglądały trzy pary oczów i poza nią słychać było szept trzech męskich głosów. – Doskonale – odpowiedział Tozio. [Brak kwestii dialogowej] – Mnie krzak bzu nieco przeszkadza, widzę tylko głowę, prześliczna! – szeptał Kloński. – Zachwycająca! – I większego nawet niż ten, któryś podjął.
I wszyscy trzej wpili swe oczy w zachwycającą postać dziewczicy, która nie domyślając się, że jest celem innego niż macierzyńskie spojrzzenia, swobodnie odrzuciła szerokie rękawy z pięknych ramion i rozmawiając, machinalnie okręcała kolo nich czarne warkocze.	I trzy pary oczu błyszczące w szczyłmach żaluzji upornie wpatrywały się w postać dziewczicy, która nie domyślając się, że jest celem innego niż macierzyńskie spojrzzenia, swobodnie odrzuciła z pięknych ramion szerokie rękawy i rozmawiając z matką, machinalnie przesuwała w cienkich palcach grubo opuszczone warkocze.

Autograf (1868) Po zamysłonym jej czole igrały księżycowe promienie, a na ustach rysował się wyraz energii i dumy, z jaką wymawiała straszny w dziewiczych ustach wyraz: – Nienawidziabym!	Pierwodruk prasowy w „Tygodniku Romansów i Powieści” (1869–1870) Po zamysłonym jej czole igrały księżycowe promienie i zeslizgując się z liści lipowych, łączyły głowę jej z głową matki, szeroką nimbą światłości.
Ale najuporniej wpijały się w nią oczy pana Graby, zdawało się, że ogniem, jaki w nich płonął, przepalał one ażurowe gałązki bzu rosnącego przed oknem, i z czola dziewczicy spędziwszy srebro promienie, opalał je swoim żółtawym namiętym blaskiem. W gorących srefach podzwrotnikowych krain, zawieszony na szczycie drzewa krwiożerzy a zglodniały boa takim wzrokiem patrzył musi na chyżą gazellę kąpiącą w źródle śnieżne swe stopy, jakim pan Graba z okna swego mieszkania patrzył na Kamille pograżoną w spokoju i zaniebaniu samotności.	Ale najuporniej ze wszystkich wpijały się w nią czarne oczy pana Graby. Zdawało się, że ogniem, który w nich płonął, przepalał one ażurowe kraty żaluzji, zamieniał w popiół delikatne gałązki bzu rosnącego przed oknem, a z czola dziewczicy spędziwszy srebrne promienie, opalał je swym żółtawym namiętym blaskiem. poprzez liście palmowe zglodniały boa takim wzrokiem patrzył musi na chyżą gazellę kąpiącą w źródle swe śnieżne stopy, jakim pan Graba poprzez otwory swej żaluzji patrzył na Kamille kąpiącą swą piękną i dumną postać w srebrnych odbłaskach nocnego światła.
– No panowie! dość już tej kontemplacji albo zanudziacie mię na śmierć! – ozwał się z głębi pokoju głos sftumiony [k. 8v.] ziewnięciem. Był to ordynat Zrębski, który leżał na sofie wyciągnięty i z twarzą obróconą do sufitu i z ust wypuszczal wolna dymek cygara. – Ależ bo piękna! – rzekł, zwracając się ku niemu Tożio.	– No, panowie! dosyć już tej kontemplacji, albo zanudziacie mnie na śmierć! – ozwał się w głębi pokoju mającego okno z żaluzją, głos sftumiony poziewaniem. Mówił te słowa ordynat Zrębski, leżący na sofie z twarzą zwróconą do sufitu i z cygarem w ustach. [Brak kwestii dialogowej]
– Niech ją diabli, jaka ładna! – zawtórował Kłoński, odchodząc od okna. – Czemu nie spojrzysz na nią? – spytałi obaj ordynata.	– Pójdź sam, spojrz na nią – odpowiedział Kłoński, odstepując od okna.
– Vous m'embêtez z waszą tam piękną dzieweczną. Ou y a t'il donc mon Dieu! piękna to piękna, Graba zagał już na nią parol i nie ma o czym mówić! Wszak przyjacielowi w drogę włożyć nie możemy – nieprawdaz, Graba? Pan Kalkist nie słyszał – stał jeszcze u okna i tylko pochylił się jeszcze bardziej – i lewe oko bezustannie mu prawie mrugało. [Brak kwestii dialogowej i fragmentu tekstu]	– Vous m'embêtez z tą waszą piękną panną; qu'y a t'il donc mon Dieu! piękna, to piękna, mniejsza o to! Graba zagał już na nią parol i nie ma o czym mówić. Wszak przyjacielowi w drogę wchodzić nie można. N'est, ce pas! – Graba? Mówiąc to, młodzieniec wychowany w miłości befsteku i sportu powstał z wolna, wyciągnął się i wzdygnął. – Brrr! jak tu zimno! – rzekł i poszedł do okna. Popatrzył chwilę i odwrócił się. – Podobna do Loli Montez? – zdecydował i znowu wyciągnął się na sofie. Przy oknie stał już tylko jeden pan Kalkist. Ordynat mierzył go szyderczym wzrokiem. – Ecoutez Graba, tyś zakochany – wycedził w końcu, śmiejąc się przez zęby.

1 N'est, ce pas? (fr.) – „Nieprawdaz?”

2 Lola Montez (właśc. Elizabeth Rosanna Gilbert 1821–1861) – słynna z urody tancerka i awanturka, metresa króla Bawarii Ludwika I.

Autograf (1868) Kłoński i Tozio rozmieili się na całe gardło. Pan Graba odwrócił się i spojrzal na nich – nagle śmiać się przestali. Był bledszy jeszcze jak zwykle i pięści miał ściśnięte. – Co tobie, Kalisiu? – zapytał Tozio. – A nic, coby być mogło! – niechętnie odparł gospodarz a dodał cicho do siebie: – Musi być moją! W pół godziny potem trzech mężczyzn wychodziło z zielonego domu – jeden z nich gwizdał, drugi poztiewał – trzeci pokręcał ładnego wąsa.	Pierwodruk prasowy w „Tygodniku Romansów i Powieści” (1869–1870) Kłoński i Tozio rozmieili się głośno. Pan Graba odwrócił się i spojrzal na nich. Na widok twarzy jego młodzieńcy bardziej jeszcze śmiać się zaczęli. – Cóż znowu? czego śmiejecie się jak szaleńcy? uciszcie się, bo one mogą usłyszeć gwar w moim mieszkaniu, czego bym wcale sobie nie życzył – rzekł Graba drzącym głosem, mierząc swych towarzyszy gniewnym i nakazującym wejrzeniem. Młodzieńcy, jakby ulegając jego potężnej wpływowej sile, umilkli. – <i>Par Dieu, Graba, tu as l'air d'un possédé</i>³ – rzekł po chwili ordynat. Graba upadł na fotel i potoczył wzrokiem dokoła, ale jakby przypomniał sobie, że najmniejsza słabość okazana może go pozbawić wpływu, jaki pozyskał nad towarzyszami, a o który bardzo mu znać chodziło, wstał żywo i zawołał, śmiejąc się: – Na Boga, panowie, nie bierzcie mię tylko za jakiego Abelarda⁴ lub Wertera! Mówicie, że'm zakochany, zgadzam się na to, ale po swojemu. W każdym razie bądźcie pewni, że to uczucie moje, – <i>excusez l'expression, bien soite en verité</i>⁵, – nie zepsuje mi bynajmniej dobrego humoru i nie zamąci naszych wspólnych zabaw.
[Brak fragmentu]	– Daj dowód! – zawołał Kłoński – i przyjdź jutro do mnie na wieczorek. Edwardzie, Toziu, bądźcie także, nieprawdaz? zaproszę jeszcze kogo i postawim dwa trony dla króla Faraona! czy zgoda? – <i>Es-tu bête</i>⁶, Kłoński! jesteś przecież żonaty! Cóż będziemy robili z twoją połowicą? – rzekł ordynat. Kłoński spuścił głowę i na twarzy jego odmalowało się lekkie zdetonowanie, ale wkrótce zrobił junaacką minę i nadbrając rezonem, odpowiedział: – Cóż stąd? Żona moja pójdzie spać, a my będziemy robili, co nam się podoba. – Niech przyzwyczajają się biedaczka do swego losu – rzekł Graba. – Więc słowo, panowie? – spytał Kłoński. – Słowo – odpowiedzieli – będziemy u ciebie o godzinie ósmej wieczorem. – Co do mnie, muszę być wprzódy z ranną wizytą u twojej żony – dodał Graba. Goście powstali i zabierali się do wyjścia.

³ *Par Dieu, Graba, tu as l'air d'un possédé* (fr.) – „Na Boga, Graba, wyglądasz jak opętany”.

⁴ Pierre Abelard (1079–1142) – średniowieczny filozof (twórca metody scholastycznej), teolog i poeta, kochanek Heloizy.

⁵ *Excusez l'expression, bien soite en verité* (fr.) – „Przepraszam za niestosowne wyrażenie”.

⁶ *Es-tu bête* (fr.) – „Jesteś głupcem”.

Autograf (1868) – Co też to moja pani powie na to że od dni już kilku tak późno wracam do domu? – rzekł ostatni, – Stanisław Kłofski. – Powiedz, żeś spełniał dobry uczynek jaki. – Żeś był na nieszpórach i zamknęli cię w Kościele. – Że cię straż nocna zatrzymała. – Żeś doglądał chorego przyjaciela. – Diabla tam! niczemu nie uwierzy! – wyrzekł Stanisław z pewnym zakłopotaniem. – <i>Peste!</i> boi się żony! – Wkrótce będzie to samo z Grabą; – zobaczycie, że się ożeni z tą guwernantką. – Bardzo być może. – A wtedy może ja się w niej zakocham – rzekł ordynat. – Pij wino czerwone, Kochaj cudzą żonę – zaśpiewał półgłosem Tozio i głosy rozmawiających roz- plynęły się w dali u końca ulicy Nadrzecznej.	Pierwodruk prasowy w „Tygodniku Romansów i Powieści” (1869–1870) – Co też moja pani powie na to, że od dni kilku tak późno wracam do domu – rzekł Kłofski, biorąc kapelusz. – Powiedz, żeś był na nieszpórach i zamknięto cię w kościele – zaśmiał się Tozio. – Albo żeś doglądał chorego przyjaciela – rzekł Graba, pokazując w usmiechu swoje ostre zęby. – Diabła tam! nie uwierzy – odpowiedział Kłofski z pewnym zakłopotaniem, które daremnie chciał ukrywać pod żartobliwym tonem. – <i>Peste</i>, boi się żony! – Wkrótce to samo będzie z Grabą, zobaczycie, że się ożeni z tą guwernantką – mówił Stanisław, odwracając żart od siebie żartowaniem z towarzysza. – A wtedy może i ja się w niej pokocham – rzekł, ziewając ordynat. – Masz słuszość, milionerze, pij wino czerwone, kochaj cudzą żonę, a będziesz wzorem cnotliwego człowieka – odparł Graba i pożegnał gości.

BIBLIOGRAFIA

- Orzeszkowa, Eliza. (1868–1869). *Pan Graba* [rękopis fragmentu autografu powieści]. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN: Archiwum Elizy Orzeszkowej. Rkps 14.
- Orzeszkowa, Eliza (1869). Pan Graba. *Tygodnik Romansów i Powieści*, 46–47.
- Zdanowicz, Aleksander, Szyszka, Michał Bohusz, Filipowicz, January. (1861). *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno: Wydany staraniem i kosztem Maurycyego Orgelbranda [tzw. Słownik wileński: <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php>].

Data zgłoszenia artykułu: 01.03.2021

Data zakwalifikowania do druku: 11.05.2021